

HERMANN NIEBAUM & SIEMON REKER

DICHTEN IN DIALECT VOOR POLITIEKE PROPAGANDADOELEINDEN:**OVER *To hoope Kallinge Manges den Swarten******MEYSTER ONDE SINEN KNEGT (1671/1672)***

This article deals with a text, which – despite its limited size – raises problems about its time of creation (most probably shortly after 1670), its precise localisation (somewhere in the Westphalian/Dutch border area) and certain details of its contents.

*It is known as the *To hoope Kallinge*, a rhyming dialogue between the devil and his servant, evidently the Bishop of Munster, Christoph Bernhard von Galen. A general characterization of the text as to its probable content and political aim is followed by a detailed study of its formal characteristics. First a grapheme/phoneme analysis is undertaken on the basis of conspicuous Westphalian linguistic features, and subsequently an attempt is made to give it a place within the framework of the dialect map of the contemporary North-Western part of Germany and the adjacent North-Eastern region of the Netherlands.*

Although much remains uncertain, it is shown that the unknown author (probably of East-Dutch origin and an adherent of the Protestant religion) must have been a political insider with a broad knowledge of language. He definitely used this knowledge for propagandist reasons in the war between the Bishop of Munster and the Eastern region of the Netherlands, a war motivated both by territorial and religious aspirations.

*The additional appendix presents the beginning of the *To hoope Kallinge*, accompanied by a text-critical comparison of different editions of this obviously successful dialogue.*

1. DE HISTORISCHE ACHTERGROND

Vooraf vanuit Noord-Nederlands perspectief is de figuur van Christoph Bernhard von Galen (1606-1678) een zeer bijzondere.¹ Hij, vorst-bisschop van Munster, de hoofdplaats van het bisdom waar voor de Republiek der 7 Verenigde Nederlanden in 1648 de Tachtigjarige

¹ Wij bedanken Robert Peters (Münster), Martin Hillenga (Groningen) en Hidde Feenstra (Groningen) voor gedachtenwisseling en zinvolle aanwijzingen.

Oorlog geëindigd was, is nog geen 25 jaar later de personificatie van de eerste grote tegenslag in het plan van een aantal West-Europese overheden om de Republiek van de kaart te vegen door dit land na een gezamenlijke verovering onderling te verdelen. De belangrijkste kentering in het eerste jaar van wat in het Engels *The Dutch War* heet (1672-1678), ook wel *The Franco-dutch War*, ligt in de nederlaag die de bisschop van Munster te verwerken krijgt als hij het beleg van de stad Groningen moet opgeven en onverrichterzake terugkeert.

In de perceptie van Noord-Nederlanders is Groningens Ontzet nog altijd een belangrijk historisch moment, al was het maar omdat het al enkele eeuwen jaarlijks op 28 augustus met een feestdag herdacht wordt; de Rijksuniversiteit Groningen is die dag gesloten, de medewerkers hebben vrij. In het Gronings heet de dag betekenisvol kortweg “n achtentwintegsten”, een maandnaam of jaartal zijn overbodig.

Het beleg van Groningen in 1672 was waarachtig niet het enige waardoor het enerverende Rampjaar gekenmerkt werd, maar het was anderzijds evenmin de enige keer dat de Munsterse bisschop probeerde zijn aanspraken op oostelijke delen van Nederland te doen gelden. Al in 1665 bij de Eerste Munsterse Oorlog richtte hij zijn pijlen op het Gelderse Borculo om maar één voorbeeld te noemen, oorspronkelijk een leen van Munster maar inmiddels in Nederlandse handen. Von Galen liet het in 1665 niet bij Borculo, hij naderde Groningen dicht met zijn veroveringstocht. Ook na de aftocht van 1672 is Bernhard – in Groningen en omstreken bekend als *Bommen Berend* – offensief-militair actief geweest tot hoog in het Noorden. Maar zijn kans leek het schoonst, toen Frankrijk (met het oog op de Spaanse Nederlanden), Engeland (uit op havens voor z'n marine in de strijd met de sterke Nederlandse vloot, onder leiding van Michiel de Ruyter) samen met de keurvorst-aartsbisschop van Keulen de aanval inzetten. De Munsterse bisschop had minstens twee doelen met zijn veldtocht van 1672, geld verdienen door voor de Engelsen een havenplaats te veroveren en in het protestants geworden Nederland wilde hij de oude gebieden van het bisdom Munster zien te herwinnen.

Volgens een bekende uitspraak was het volk redeloos, de regering radeloos en het land bijgevolg reddeloos door deze gecoördineerde actie van vier bondgenoten. De opluchting die het ontzet van 28 augustus veroorzaakte moet in die situatie groot geweest zijn – de bejaarde Vondel schreef een kort gedicht “Op de doorluchtige zege van Groninge”: *O GRONINGE, pilaer en hoofdstadt van de Vriezen, Van waer begint men best t'ontvouwen uwen lof?*²

In Amsterdam was er dus niet alleen aandacht voor wat de troepen onder stadhouder Willem III en prins Johan Maurits in het midden van het land overkwam in de confrontatie met de Fransen, maar wat er in het Noorden gebeurde kennelijk evenzeer.

Vondel refereert aan drie aanvallers (“de Keurvorst en de Vorst van Munster t'zaemen, Gesterkt met Fransche maght”), maar in de beleving van de Noordelijke tijdgenoten was er maar één, Von Galen. Dat blijkt uit een reeks voorbeelden van *De dichtvreugde over het Ontzet van Groningen (...)*

² Joost van den Vondel. De werken van Vondel Deel 10. 1663-1674. http://www.dbnl.org/tekst/vond001dewe10_01/vond001dewe10_01_0121.htm

in 1672 verzameld door W.B.S. Boeles (1872:283 evv.; 1873:297 evv.) en is niet minder zichtbaar aan *De spotprenten op Christoph Bernhard van Galen* door G. Langemeyer (1972:89-103). Aan de andere kant van de grens was het oordeel over de bisschop niet altijd hetzelfde: zie bijvoorbeeld K. Tücking, die met name een aantal in Nederland verschenen werken over de vorst-bisschop “parteiisch und unrichtig” noemt (1865:VII).

Von Galen is in 1650 gekozen tot bisschop in een concurrentiestrijd met Bernhard von Mallinckrodt, die evenwel de keuze van zijn opponent tot in Rome bleef aanvechten en later levenslang gevangen werd gezet. Maar deze strijd zorgde wel voor problemen tussen Von Galen en de stad Munster die door de bisschop gewapenderhand werden opgelost. Von Mallinckrodt deelt een interessant verschijnsel met Von Galen: beiden werden in een protestants gezin geboren op slechts een paar kilometer afstand van elkaar. Von Mallinckrodt bekeerde zich als gevolg van studie tot het katholicisme, Von Galen kreeg vrij vroeg als kind juist een katholieke opvoeding door een oom (omdat Bernhards vader in de gevangenis terecht kwam wegens een moord). De oom had een belangrijke kerkelijke functie bij de Dom van Munster. Op het moment dat Von Galen gekozen wordt tot bisschop, woont hij al een jaar of 14 als “Amtmann” namens het domkapittel van Munster op de burch van Lüdinghausen, een plaatsje even ten zuiden van de stad. Deze gegevens zijn waarschijnlijk van belang bij de kennisneming van de tekst waar onze bijdrage over gaat, de *To houpe Kallinge Manges den Swarten Meyster Onde sinen Knegt*.

2. DE INHOUD VAN DE BRON: PROBLEMEN EN VRAGEN

In de tekst treden twee sprekende personages op, naar andere personen en partijen wordt alleen op bedekte wijze verwezen.³ De eigenlijke samenspraak – in een traditionele rijmvorm *aa bb*, afwisselend mannelijk en vrouwelijk – begint met een nachtelijk bezoek van de Meyster bij

³ Op de verschillende versies van de tekst gaan we verderop in. Hier wijzen we alvast op een in een handschrift uit de tweede helft van de 17^e eeuw (med. van H. Feenstra) toegevoegde sleutel op de laatste bladzijde van tekst 9876B:

“Meester = De Duivel

Knegt = de Bisschop van Munster

Ingeleum = Koning van Engeland

Duutseum = KeurVorst van Brandenburg

Vedder = de Prins van Orange

Jan de Timmerman = Graaf Maurits

Oldendiek = de H^r van Odyk

Triple Dans = de Triple Aliantje [1668]

De Doctor van Kleef”

zijn Knegt, die morrend gevolg geeft aan de opdracht “Ik hebbe met di to schaffen”. Nachtelijke onrust is begrijpelijk in de toestand waarin de vorst-bisschop verkeerde: het was een periode van snel wisselende coalities (Johan de Witt heeft er in dezelfde tijd ervaring mee opgedaan) en hij was daarnaast niet zeker van de positie van de keurvorst van Brandenburg (in de tekst voorkomend als *Duutseum*) die een gevaar in zijn rug bleef.

Von Galen leek een voordelig pact met de duivel gesloten te hebben, maar hij beklagt zich over het continue mislukken van zijn acties tot dusver.

Het overleg tussen de elkaar tutoyerende broeders eindigt met een weinig troostrijke opmerking van de duivel over het einde van de bisschop (“Na dinen daut dan salstout soo goet as ik hebben”), gevolgd door een toespeling op diens aanhoudende financiële moeilijkheden omdat de koning van Engeland (in onze tekst *Ingeleum*) maar niet over de brug komt met “den overzeesen gelt”. Een nachtmerrie voor de vorst-bisschop, die op het punt staat Nederland opnieuw binnen te vallen met een aanval die hem weer naar Groningen zal brengen maar die nu dus een ander einde zal vinden dan door hem beoogd.

De *To hooupe Kallinge* (letterlijk ‘samen’ en ‘spraak’) is in veel opzichten tegelijk een intrigerende maar ook duistere tekst. Het betreft zoals gezegd een tweespraak tussen “de zwarte meester” en “de knecht”: de eerste is een aanduiding voor de duivel (vergelijk “Heintje Pik” of “de zwarte man” of “Meister Urian”), met de tweede is onmiskenbaar Von Galen bedoeld. W.P.C. Knuttel (1895) geeft onder het nummer 9876 de inhoud als volgt weer: “Paskwil op den Bisschop van Munster, in Westfaalsch dialect, berijmd. (...)”

Het begint met een opdracht “Aen den Natuerlijk geboren Krijgshelt Christoffel Ringkraag”. De opdracht wordt uitgedrukt met het woord “Toe-eygening”, wat verder ook ‘toeschrijving’, ‘toepassing (in de preek)’ en ‘inbezitneming, verovering’ kan betekenen. Alle betekenissen zijn hier van toepassing en beide laatste al helemaal bij een militair geëngageerde bisschop. Diens soldateske kant is weergegeven met de term *ringkraag* ‘een stuk der vroegere wapenrusting’, de geestelijke zijde in de inhoud van de naam *Christoffel*. Maar beide termen hebben blijkens het WNT ook een andere betekenis, respectievelijk ‘halsband van een hond’ en ‘houten strafwerktuig’. Nog vóór kennisneming van de eigenlijke opdracht is daarmee duidelijk dat de tekst dubbelzinnige kanten bezit. We moeten ons dus afvragen of “Natuerlijk geboren” hier dan niet een toespeling is op het feit dat Von Galen in een protestants gezin ter wereld kwam en vanuit de katholieke visie in zekere zin als onwettig kind zou kunnen worden gezien.

De dubbelzinnigheid is overigens in meer dan één opzicht op het titelblad al evident. Daar is sprake van “den darden druk”. Op een titelpagina lijkt dit begrip maar voor één uitleg vatbaar (‘editie’) maar Foerste (1941/1942:60 noot 7) wijst uitdrukkelijk op de eigenlijke betekenis: “dieser Ausdruck bezieht sich vielmehr auf den dreimal mißglückten ‘Druck’ des Bischofs auf die Generalstaaten”, dus op de Republiek. Dat is figuurlijk bedoeld, letterlijk begrijpen de lezers dat het om ‘wind’ gaat en “dat wil tom hindersten oet”. Wij nemen aan, dat in concreto in elk

geval de Vrede van Geist (1657) en die van Kleef (1666) hiermee bedoeld zijn (naar de Vrede van Kleef wordt verwezen via de Doctor uit die plaats, zie noot 3).

Klopt het impressum dan wel? “To advertē, Veur den Buken-hendler, in de Vive Sinnen” lijkt een plaatsbepaling en een afzender te bevatten. Waar is ‘boekhandelaar/uitgever de vijf zintuigen’ gevestigd? Te (*To*) *advertē*, een ons onbekende plaats, ook al lijkt deze wat op het Groningse *Aduard*. Als we in *advertē* een Latijnse vorm zien, dan is het een enkelvoudig imperativum van *advertere* en krijgt dat wat we voor een plaatsnaam hielden opeens een programmatisch karakter, ‘let op, kijk uit’.

Deze lezing is niet gezocht, zo blijkt uit de strekking van de *Toe-eygening*. Daarin wordt er op gewezen dat hoge functionarissen zo veel werkdruk hebben, dat het voor hen noodzakelijk is, de zinnen eens te verzetten. Door een sterk Nederlands getinte tekst, staan hier ettelijke Hoog-Duitse woorden in afwijkende lettertekens gestrooid, zoals “nemaer ook de sinnen *etwas* verlustigen”. Met het oog daarop heeft de maker van de tekst, “kennende den iver van u *hexelentie*” [!] tot deze klucht besloten met het oog op het medicinale karakter ervan. Bernhard zal er van genieten en hij zal zonder enige twijfel de inhoud als geen ander kunnen verstaan. Dat is een duidelijke aanwijzing dat de auteur bewust gebruik heeft gemaakt van een soort van tekstuele code waar dat gewenst zou kunnen zijn. Duidelijk is, dat de auteur van onze tekst zijn talen kent en een insider is.

Die impliciet toegegeven code is uiteraard een methode voor de schrijver om de waarheid te kunnen noteren zonder daar direct verantwoordelijkheid voor te hoeven te dragen. Het is daarom zowel onwaarschijnlijk dat de hoofdpersoon van de tekst, de bisschop, van de inhoud zal genieten als dat hij deze, zoals verondersteld wordt, zal “verdedigen tegen den onkundigen, uyt liefde tot der waerheyt”. De bisschop zal dadelijk wel ruiken “wiens pasteye hier wort ontdeckt”, schrijft de auteur: ‘eene zaak aan het licht brengen’ zoals het WNT zegt, maar *pasteye* gebruikte men „Eertijds ook in den zin van: bastion of eene andere soort van verschansing“, andermaal een dubbele betekenis.

Dat de ondertekenaar zich *Justus Nipetang* noemt, kan en zal dus ook een dubbele bodem hebben: iemand die wel rechtvaardig is maar tegelijkertijd ook venijnig knijpen kan. Daar komt nog bij dat als afzendplaats “Lunckhousen” genoemd wordt, de oude vorm voor het huidige Lüdinghausen, waar Von Galen van 1636 tot 1650 burchtheer was. Is *Nipetang* daarmee alleen al impliciet te beschouwen als een insider, als kennis van vroeger?

Is het impressum gefingeerd, ook met de datering is er iets aan de hand. Er bestaan in feite twee versies van de *To hoope Kallinge* (enerzijds 9876, 9876A en 9876B, als 10315 – vgl. Knuttel 1895). De ene heeft een opdracht die gedateerd wordt op 3 september 1671, de andere op 3 september 1672. De identieke datum is even opvallend als dat het verschil in jaartal veelzeggend is, aangezien Von Galens grootste nederlaag daar juist tussen ligt. Er komt nog iets bij, omdat versie nummer 10315 onder meer op de titelbladzijde afwijkingen vertoont. De titel *To hoope*

Kallinge wordt uitgebreid en voorafgegaan door het vertalende *t'Samen-spraak, Ofte Westphael-sche* en er is een embleem toegevoegd met een strijdbare leeuw met geheven zwaard. Als motto langs de rand is toegevoegd “Pugno pro patria”, ik vecht voor het vaderland. Dat kan uiteraard van meerdere kanten gelezen worden. Kan de naar het oosten gerichte leeuw betekenis dragen? De schijnbare plaatsaanduiding *advertē* is nu gewijzigd in *adverte*: een lapsus plumae of hebben we nu met een Latijnse vorm te maken die wijst op ‘fijn wrijven’? Meer betekenis is allicht de toevoeging achter de aanduiding van de boekhandelaar: “den 18 Augusti, 1672”. De 18^e augustus is volgens de Juliaanse kalender de 28ste augustus. Zou er tegen die achtergrond hier dan sprake moeten zijn van een “vierde druk”? Maar ook als we de datum volgens onze tijdrekening zien, dan is het een bijzonder moment: het ontzet van Groningen heeft nog niet plaats gehad, maar de veldtocht heeft kort tevoren een duchtige tegenslag gehad met het mislukken van de verovering van de strategische noordelijke grensplaats Bourtange.

3. DE TAAL VAN DE BRON

3.1. De poging om de *To hoope Kallinge* op basis van de taal te karakteriseren, moet beginnen met de opmerking dat het (bijna) onmogelijk is om deze specifiek te lokaliseren. In dezelfde tijd ontstaan de *Niederdeutsche Bauernkomödien* (Jellinghaus 1880), zoals de *Westfaelsche Spielthuyn* (voor het eerst in 1661 bij Broer Jansz Bouman in Amsterdam gedrukt, een tweede druk verscheen bij J. van Poolsum in 1687 in Utrecht). Uit het hierbij behorende vastenavondspel *Slenner-Hincken Land-Laup, Hellenvaurt un Juffren-Hijlk* kan “fast eine komplette Lautlehre des nordwestlichen Osnabrückischen abgeleitet werden” (Weber 2008:23), maar zo’n overtuigende plaatsbepaling is bij de *To hoope Kallinge* niet mogelijk. Bij vastenavondspelen als de *Slenner-Hincke* waren vooral twee redenen voor de keuze van de taal doorslaggevend: enerzijds de “Wunsch zu amüsieren”, anderzijds een “realistisches Bestreben” (Lasch 1979:362). Beide aspecten leiden ertoe, dat de schrijver kiest voor een boerenpersonage. Ten koste van hem kan een stedelijk publiek zich kostelijk amuseren, vooral in Nederland waar men veelal verachtelijk neerkeek op de Noord-Duitse “Hollandgänger” die tijdelijk als grasmaaiers overkwamen. Met het bedoelde streven naar realisme is overigens ook een sociaal waarde-oordeel verbonden. Onder verwijzing naar de barokdichter Johann Rist (1607-1667) zegt Rettler (1949:97)

“Daß damit bei aller Realistik eine Wertung verbunden war, hat ja niemand deutlicher als Rist ausgesprochen: von einer groben versoffenen Sau könne man kein anständiges Sprechen erwarten. Diese Klassifizierung mundartsprechender Menschen und der Sprache gilt auch für die Gestalten der hier zu besprechenden Spiele [d.w.z. de Nederduitse vastenavondspelen en de Nederduitse tussenspelen in Hoogduitse drama’s]. Diese sind insgesamt Ausdruck einer grenzenlosen Bauernverachtung.”

Het feit dat de Nederduitse vastenavond- en tussenspelen in Nederland gedrukt werden, zijn er niet alleen een illustratie van dat de juist in de 16^e eeuw gebruikelijke wisselwerking tussen Nederduitse en Nederlandse cultuur in de 17^e eeuw nog aanwezig was, maar ook dat hun taal zelfs in het Westen van Nederland begrijpelijk was. Bij de (talige) compositie van de *Slenner-Hincke* heeft de Nederlandse samensteller naar alle waarschijnlijkheid een groep *Hannekemaaiers* uit de regio Osnabrück voor ogen gehad. Hun Westfaalse dialect werd op een Nederlandse manier opgetekend.

Daartegenover is de taal van onze *To hoope Kallinge* niet exact te lokaliseren. Weliswaar is een relatie met het Westfaalse taalgebied niet alleen op grond van de gekozen titel in de druk van Knuttel-nummer 10315 voor de hand liggend, (*t'Samen-spraak, Ofte Vvestphaelsche To hoope Kallinge [...]*), het blijkt ook – zoals verderop in deze bijdrage nog nader gedemonstreerd zal worden – in grote lijnen uit de analyse van de gebruikte taal. Maar de taal van de *To hoope Kallinge* laat zich niet tot een bepaalde regio binnen het Westfaalse taalgebied beperken. Op een bepaalde manier doet deze als iets geconstrueerds aan, net als de titel. Het wekt de indruk van een “Westfaals” zoals dat bestaan kan hebben in de verbeelding van een (intelligente) Nederlandse auteur. Ook hier wil de (vermoedelijk Oost-Nederlandse) schrijver de handelende personen met de gekozen taal overduidelijk negatief neerzetten, hen belachelijk maken. Foerste ziet in het gebruik van het Westfaalse dialect in dit spotschrift op de Munsterse vorst-bisschop Christoph Bernhard von Galen (1606-1678) de “ganze Verachtung des gebildeten Mijnheern gegenüber den westfälischen ‘knoeten’” (1941/1942:59).

De auteur zou in deze voor Nederland geschreven dialoog alleen daarom een plat-Duits dialect hebben benut, “weil dieser Dialekt in den Ohren des Holländers eine ‘platte’, bäurische Sprache ist, die dazu beitragen soll, den westfälischen Bischof verächtlich zu machen” (Foerste 1941/1942:63). Maar men zou zich – anders dan Foerste – dan toch wel moeten afvragen, waarom beide gesprekspartners, Meester/Duivel en Knecht/Bisschop, identieke (‘Westfaalse’) taal in de mond gelegd wordt. Dat de vorst-bisschop met Westfaals in verband gebracht wordt, ligt uiteraard voor de hand, ook wanneer deze vermoedelijk eerder in het Hoogduits, Frans of Latijn gecommuniceerd zal hebben. Maar waarom gebruikt de Nederlandse schrijver bij de uitingen van de Duivel dezelfde taal? Het ging er toch zeker niet om, de Duivel belachelijk te maken. De auteur zou ook de tegenstelling tussen Meester en Knecht in de taal hebben kunnen laten uit komen, wanneer hij de Duivel bijvoorbeeld Nederlands (of Hoogduits) had laten spreken, talen die hij voldoende kende zo blijkt uit de *Toe-eygening*. Wilde hij primair de bisschop belachelijk maken, dan zou een dergelijke gevarieerde talige benadering dat effect zeker hebben kunnen versterken. Misschien moet men helemaal niet zo ver gaan als Foerste deed. De auteur ging het er mogelijk vooral om, de strijdbare vorst-bisschop, de politieke en militaire vijand, en zijn in dialoog met de Duivel ontwikkelde en ontvouwde intriges tegen de Republiek ook via de taal in een regionale hoek te plaatsen. Als daarmee bij zijn stedelijke, Nederlandse lezerspubliek tegelijk het stereotype

van de domme Westfaalse boer opgeroepen kon worden, dan was dat waarschijnlijk niet slechts een ongewenst neveneffect. Bovendien zijn bisschop en duivel door hun eenheid van taal gelijkwaardige broeders en dat kwam de (allicht protestantse) schrijver niet slecht uit.

3.2. Net als in *Slenner-Hincke* werd ook in de *To hoope Kallinge* het beoogde Westfaalse dialect met behulp van de Nederlandse schrijftaal weergegeven, althans bij de eerste aanblik. Aangezien er geregeld variatie in het schrift duidelijk wordt, lijkt het niet zonder zin om de talige analyse van onze bron⁴ te beginnen met een beschouwing van de (vermoedelijke) verhouding van klank en teken. Bij de grafeem/foneem-analyse⁵ maakt de syngrafische vergelijking (waarmee gepoogd wordt al die orthografische tekens in één tekenveld samen te brengen die dezelfde klankwaarde bezitten) namelijk duidelijk, dat b.v. <ij>, dat we op basis van de Nederlandse schrijfwijze gewoon zijn als [ei] te lezen, niet als een tweeklank opgevat moet worden, maar dat de <j> zoals in *schijten* 'schieten' als een verlengde (tweede) <i> gezien moet worden en daarmee een lengteteken is. Vergelijk bijvoorbeeld *miin* : *mijn* net als (in open lettergreep zonder lengte-aanduiding) *mine* 'mijn, mijne'.

We beginnen met de lange klinkers. Daarvan bezit de *To hoope Kallinge* er kennelijk negen. In onze tekst wordt daarbij de [i:] op vijf verschillende manieren geschreven: <ii>, <ij, y>, <ie>, <i>; in gesloten lettergreep bijvoorbeeld: *schiin*, *schijn* 'schijn', *lyf* 'lief', *liefhebber* 'liefhebber', *siet*, *sit* '(wij) zien, (jullie) zien'; in open lettergreep: *tiidelik* 'tijdelijk', *schijten* 'schieten', *lyver* 'liever', *kieken* 'kijken', *stigen* 'stijgen', *wi - wy* 'wij'. – Het tekenveld voor [y:] bestaat slechts uit <u> en <uu>. Beide tekens komen zowel in gesloten als in open lettergreep voor, ook al zien we de huidige Nederlandse orthografie (enkel teken in open en verdubbeling in gesloten lettergreep) zich al aankondigen. Voorbeelden: *gevuurt* 'geleid, verleid', *bedruuft* 'bedroefd', *koopluude* 'kooplieden', *hoeslude* 'bezetting van een huis/burcht', *duvel* 'duivel'. – Een [u:] wordt allereerst uitgedrukt door het dubbele teken <oe>, voorbeelden: *bloet* 'bloed', *hoerensoon* 'hoerenzoon', *loes* 'luis', *averloet* 'zeer luid'. In het geval van *weertshoeser* 'herbergen' zou men eigenlijk umlaut verwachten. Voorts lijken hier ook enkele <u>-notaties bij te horen, vgl. bijvoorbeeld *muder* 'moeder' (naast *moder*), *vluuken* 'vervloeken', *luusigen* 'luizige', vormen, waarbij geen umlaut te verwachten is. Van Franse origine is de schrijfwijze <ou> voor [u:] in *avous* 'proost, eet smakelijk'. – De [e:] wordt in gesloten maar ook in open lettergreep door het dubbele teken <ee> aangeduid, zoals: *kweem* 'kwam', *sweet* 'zweet', *leeden* 'leden', *freeden* 'vrede'. – [ø:] wordt telkens als <eu> geschreven, vgl. *heuft*, 'hoofd', *eum* 'oom', *beuse* 'boze', *gedeupet* 'gedoopt'. – Gesloten [o:] wordt door <oo>

⁴ We baseren ons op de tekst van druk 9685; deze vormt ook het vertrekpunt voor het deel dat we hier presenteren. De edities 9685A en 9685B vertonen in verregaande mate dezelfde schrijfconventies. Daartegenover wijkt nummer 10315 (sowieso een nog opmerkelijker uitgave) in veel opzichten af. Waar nodig gaan we daar kort op in.

⁵ Vgl. voor de methode vooral Penzl (1971). Zie ook Besch (1965). Vergelijk voor de desbetreffende analyses Mattheier (1981/82: hier blz. 45ff.), Niebaum (1988:XXXIIff.).

uitgedrukt, zoals in *vervloogen* 'vervloegen', *geloogen* 'gelogen', *woort* 'woord'. – Zowel de [e:] als de [o:] hebben daarnaast een opener tegenhanger. De [ɛ:] wordt net als de corresponderende engere klinker met <ee> aangeduid: *aensleege* 'aanslagen, aanvallen', *sgeeper* 'herder'. Bij deze klank gaat het om de umlaut van de owgm. *â*.⁶ De open [ɔ:], die meestal teruggaat op owgm. korte *a* in open lettergreep, verschijnt hetzij als de gesloten variant, hetzij als <oo> (en <o>), vgl. *dooge* 'dagen, levensdagen', *roode* 'raad(gevingen)', *loot* '(ik) laat', *sgode*, *sgoode* 'schade', resp. als <a>, <aa>: *baven* 'boven', *haape* 'hoop', *maaken* 'maken'. – Lange [a:] wordt door <aa>, <a> en <ae> weergegeven, vgl. bijvoorbeeld *waark* 'werk', *aarger* 'ergernis', *namen* 'naam', *aenslag* 'aanslag, aanval'.

In onze tekst worden minstens vier tweeklanken onderscheiden. De [ei] wordt allereerst eenmaal door <ey> weergegeven: *Meyster* 'meester', *geyst* 'geest', *eseyn* 'gezien'; in hoeverre *kleider* 'kleren' hier ook onder valt, waardoor voor [ei] een tweede schrijfwijze <ei> aan te nemen zou zijn, of dat het bij <ei> om de vertegenwoordiger van een vijfde diftong [ai] gaat (vgl. bijvoorbeeld nog *ein* 'een', *einmool* 'eenmaal'), is nauwelijks te bepalen; taalhistorisch zou dat verschil voor de hand liggen, aangezien het hier gaat om de voortzetting van de mnd. $\hat{e}^2$ (uit germ. *ai*) resp. (voor umlautfactor) $\hat{e}^3$. In een groot deel van het mnd. taalgebied is $\hat{e}^2$ nu in $\hat{e}^{2a}$ en $\hat{e}^{2b}$ opgesplitst,⁷ en deze splitsing zou zeer goed kunnen blijken uit de respectievelijke notaties <ey> en <ei>.⁸ – De tweeklank [øi] wordt als <eui> geschreven, zoals: *gemeuiet* 'ontmoet', *greuiden* '(zou ik) behagen gevonden hebben'. – De twee op *-u* uitgaande diftongen zijn voortzettingen van de oudmnd. $\hat{o}^1$ (< voormnd. $\hat{o}$) en $\hat{o}^2$ (< westgerm. *au*). De eerste verschijnt als <au>, vgl. *daun* 'doen', *kauken* 'koeken', *klauken* 'kloeke', de laatste als <oou>, <ou>, maar waarschijnlijk ook eenmaal als <oo>, zoals: *oouk* 'ook', *looupen* 'lopen', *grout* 'groot', *verkoopen* 'verkopen' (daarnaast *kooup* 'koop'). Zo nu en dan verschijnt $\hat{o}^2$ evenwel ook als <au>: *braut* 'brood', *daut* 'dood'. De vormen die aan het woord 'moeder' beantwoorden, dat taalhistorisch tot $\hat{o}^1$ gerekend moet worden, zijn, zoals al gememoreerd, *moder* en *muder*; verwachtbaar was een in onze tekst niet aangetroffen *mauder*. Terwijl de eerste van deze twee vormen in Nederduitse samenhang gezien zal moeten worden, zal men de tweede als een verschrijving voor Ned. *moeder* mogen beschouwen. Op vergelijkbare wijze staat naast het te verwachten *blaut* 'bloed' (bv. in rijmpositie) ook Ned. (en Hoogduits maar dan op z'n Nederlands genoteerd) *bloet*. Opvallend is verder de vorm van het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon: *dou* [dou] 'jij' wordt nog altijd in delen van het Oost-

⁶ In de mnd. grammatica wordt deze klank als $\hat{e}^1$ betiteld. Vgl. Lasch (1974: § 55); Sarauw (1921:144-154).

⁷ Vgl. Lasch (1974: §§ 116, 118-128); Sarauw (1921:154-181); Wortmann (1960).

⁸ In het noordelijke Oost-Westfaalse Osnabrückse dialect wordt bv. mnd. $\hat{e}^{2a}$ in [klait] 'kleed' van $\hat{e}^{2b}$ in [stein] 'steen' onderscheiden; $\hat{e}^3$ (via umlaut uit germ. *ai*) valt met $\hat{e}^{2b}$ samen: [klein] 'klein'. Vgl. Niebaum 1980:461.

Nederlandse Nedersaksisch gebruikt en in het westelijke Westfaals (zie verderop onder 3.3.).⁹ In dezelfde samenhang past het eenmaal optredende *out* ‘uit’ voor in deze tekst telkens optredend *oet*, en voorts vormen als *dousent* ‘duizend’, *nou* ‘nu’; de diftongering van de oude *û* wordt overigens in druk 10315 geheel doorgevoerd. – In onze tekst bevinden zich daarnaast nog enkele ‘onechte’ tweeklanken: *beyen* (< *bêde*) ‘(van de) twee’, *bestaien* (< *bestaden*) ‘lenen tegen rente’, *kwooie* (< *quât*, verb. *quâde*) ‘kwaad’, *bruuien* (< *brüden*) ‘geweld aandoen’; in al deze gevallen is een oude intervocalische *-d-* vervangen door een (< *i*, *y* voor [*j*]).

Bij de korte klinkers is de relatie van teken tot klank betrekkelijk eenvoudig: [*ɪ*] *ik* ‘ik’, [*y*] *Mutse* ‘muts’, [*ɛ*] *gelde* ‘(met het) geld’, [*ɔ*] *tonnen* ‘ton’, [*a*] *bekallen* ‘bespreken’. Anders dan elders in het Nederduits (en Westfaals) bevat onze tekst geen [*u*]. Dat zal het gevolg zijn van het feit dat een oude, korte *u* in het Nederlandse taalgebied meestal verlaagd is tot [*ɔ*] (nd. *up* – nl. *op*); hier heeft het systeem van de Nederlandse auteur het gewonnen. Het ontbreken van een korte [*œ*] kan ook het gevolg zijn van het Nederlandse systeem.

Een nadere beschouwing met betrekking tot de consonanten lijkt niet nodig. In elk geval zou op < *-g* > in de auslaut te wijzen zijn, dat staat voor [*ç x*], vgl. *nig* ‘niet’, *knegt* ‘knecht’, *meug* ‘wil’, *gekogt* ‘gekocht’, *oetlagte* ‘uitlachte’. In verbinding met [*s*] geeft < *-sg-* > vermoedelijk de nog niet zo sterk als in het Nederlands en Duits geassimileerde uitspraak van de oude *sk* weer, zoals: *minsge* naast *minsche* ‘mens’, *sgolt* naast *scholt* ‘schuld’, *sgande* ‘schande’. De betreffende [*sx*] komt in delen van het Westfaals tegenwoordig nog voor.

3.3. We richten ons nu op een bespreking van enkele opvallende taalkenmerken in onze tekst.¹⁰ Direct al het eerste woord van de dialoog is opmerkelijk: *woe* ‘hoe’. Naast deze variant (verreweg de meest gebruikte) komt zo nu en dan ook *wo* voor. De anlautende consonant wijst in elk geval op het Nederduits, zij het dat de Nederlandse tegenhanger *hoe* tweemaal voorkomt. Maar ook het vocalisme biedt interessante informatie: als we aannemen dat < *oe* > ook in dit woord (zoals elders in de tekst) op de Nederlandse manier genoteerd is en dus staat voor een [*u:*], dan zouden

⁹ Foerste (1941/1942:62) wijst erop, dat deze “eigentümliche Diphthongierung [...] im Ostniederländischen selten ist [...], und auch im Westfälischen nicht sehr verbreitet ist”. Deze ontwikkeling is – tenminste bij het pronomen personale van de 2e persoon sg. *jij* – in delen van Drenthe en Twente gangbaar (zie 3.3.). In het Westfaals is deze, naast de feiten waarop Foerste (“Wiedenbrück, Rheda, Beckum”) wijst, volgens de klankgegevens bij de lokale plaatsen in de klanktabel van het Westfälische Wörterbuch (1969:66ff.) vooral voor het zuiden genoteerd, zoals in de “Altkreise” Brilon, Büren, Iserlohn, Olpe, Waldeck en Warburg.

¹⁰ We baseren ons in het vervolg op de „Katalog sprachlicher Merkmale zur variablenlinguistischen Erforschung des Mittelniederdeutschen“ (Peters 1987/1988/1990); zie aldaar voor verdere literatuurverwijzingen.

we in dit geval met [wu:] een indicatie in de richting van Westfalen (en Oostfalen) hebben, *wó* daarentegen is Noord-Nederduits.¹¹ – In de tweede regel valt allereerst de vorm van het persoonlijk voornaamwoord *mig* op. Deze vorm beschouwt Foerste (1941/42:62) in samenhang met het feit, dat “die westfälische Bauernmundart dem niederländischen Publikum bekannt (war) als Inbegriff des Groben, Bäurischen und Unflätigen.” “Zur Andeutung dieser bäurischen Sprechweise” zou “das aus dem Sprachstil der Zwischenspiele bekannte Pronomen *mig, mek* (daneben einmal *mi*) dienen.” De tekst levert evenwel een ander beeld. Geheel los van het feit dat *mig* onmiskenbaar de Hoogduitse vorm ([miç]) representeert, is de betreffende hoofdvorm van het persoonlijk voornaamwoord in de tekst in elk geval *mi*; deze vertegenwoordigt als ‘Einheitsform’¹² zowel de datief (45 maal) als de accusatief (51 maal) en past in zoverre zowel bij het Nederduits als het Nederlands. De *mig*-vormen bevinden zich vooral op de eerste pagina’s van onze tekst,¹³ en ook zij representeren de eenheids casus en functioneren dus in afwijking van het Hoog-Duits ook voor de dativus (*mig* staat driemaal voor de datief, zeven maal voor de accusatief). Ook formeel een Nederduitse accusativus ontmoeten we in regel 5 van de samenspraak en later nog eenmaal: *mek*. Een eenheids casus op basis van de accusatief *mik, mek* is kenmerkend voor het Oostfaals. Een casusdifferentiatie *mi / mik, mech* is overigens nog steeds gebruikelijk in het Zuid-Westfaalse Sauerlands.¹⁴ – Eveneens in regel 2 bevindt zich de persoonsvorm *ik sin* ‘ik ben’; in de mnd. tijd is deze vorm algemeen Westfaals. De mnd. hoofdvariant is *bin*, daarnaast bestaan nog regionaal *ben* in het Westen en *bün* in het Noord-Nederduits.¹⁵ Tegenwoordig is *sin* bijna helemaal beperkt tot het Munsterlands.¹⁶ – In regel 3 staat een volgend opvallend taalkundig kenmerk, de in de tekst herhaaldelijk optredende disjunctieve conjunctie *eft* ‘of’. In het Middelnederduits zijn *ofte, efte* en *edder* de meestverbreide typen,¹⁷ waaraan in het Middelnederlands *of, ofte* beantwoorden, vormen die in de tekst elk eenmaal voorkomen. – Het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud ‘jij’ is in de onderhavige tekst overal *dou* [dou]. Deze vorm komt in Oost-Nederland ook voor in delen van Drenthe (*doou, dou* naast *do*, vgl. ook Stell. *dow*), maar ook in het zuidelijke Westfaals. Terwijl de stad deze vorm nog verder diftongeert

¹¹ Vgl. Peters (1990:1f.); Lasch (1974:§§ 163, 299 noot 2); Sarauw (1921:201, 212); Sarauw (1924: 104-109); Frings (1955:409-413).

¹² Vgl. Peters (1987:83), Peters (1988:92).

¹³ Men zou kunnen vermoeden dat de (Oost-)Nederlandse auteur aan het begin van de tekst een paar heel duidelijk niet-Nederlandse pronominaal vormen heeft ingevoerd; vormen die hem uit de nd. carnavalsspelen ten onrechte als Westfaals voorkwamen; later is hij dan volledig overgegaan op de gebruikelijke eenheidsvorm (ook Nl. maar hier gediftongeerd tot *mij*).

¹⁴ Vgl. Niebaum (1983:163).

¹⁵ Vgl. Peters (1987:81f.); Lasch (1974:449); Sarauw (1924:210); Foerste (1957:1788).

¹⁶ Vgl. Taubken (1985:377f).

¹⁷ Vgl. Peters (1980:165-168).

(tot [dau]), heeft het overige Gronings overwegend *doe*;¹⁸ volgens kaart 2 van Kloeke ontbreekt – in het verlengde van de ontwikkeling in de aanspreekvormen – een enkelvoud in Stellingwerf, Zuid-West-Drenthe en Noord-Overijssel.¹⁹ – De werkwoordsvormen van de tweede persoon enkelvoud stemmen met het Nederduits overeen en hebben een auslaut op *-st*: *dou segst* ‘jij zegt’, *dou wettst* ‘jij weet’, *hebste* ‘heb je’; daarnaast zijn er evenwel ook uitgangen die in Nederlands perspectief te plaatsen zijn, b.v. *dou kunt* ‘jij kunt’. – Ook de presens-meervoudsvormen van het werkwoord²⁰ beantwoorden met *-(e)t* aan het Nederduits en aan het “Centraal-Nedersaksisch” in Nederland (Overijssel, Gelderse Achterhoek, Zuid-Drenthe, Stellingwerf)²¹, vgl. *wi wilt* ‘wij willen’, *giluuden wolt* ‘jullie willen’, *de lude sult* ‘de mensen zullen’. – Het voltooid deelwoord heeft in de tekst een *e*-Anlaut: *eseyn* ‘gezien’, *emekket* ‘gemaakt’, *ewest* ‘geweest’. Deze vormen horen binnen het ons interesserende gebied in Drenthe, Overijssel, Achterhoek, Westmunsterland (naast *ge-* en zonder een voorafgaande lettergreep) en aan de zuidzijde van het Westfaals (in het Märkisch en in delen van Sauerland) net als in Oostfalen. In het zuiden en zuidwesten van Westfalen komen eveneens vormen met *ge-* voor. In verreweg het grootste deel van Westfalen, in Groningen, Stellingwerf net als in het Eemsland en ook elders in Noord-Duitsland ontbreekt in het part. pret. een prefix.²² – Opmerkelijk zijn ook vormen als *gebeten* ‘gebeten’, *wettst* ‘(je) weet’, *better* ‘beter’. Deze korte klinkers in vroeger open lettergreep, d.w.z. in de positie waarin in het Kern-Westfaals oude korte klinkers aan de Westfaalse breking onderhevig zijn, horen thuis in de Graafschap Bentheim en in delen van het Westmunsterland, maar in het bijzonder in het naburige Twente en westelijk daarvan tot in de nabijheid van de IJssel.²³ – Een bijzondere positie nemen de Westfaalse dialecten ook in door hun onderscheid tussen twee lange *a*-klanken. De zogeheten ‘oud-lange’ *â* verdopte al vroeg tot [ɔ:] (resp. in een verdere ontwikkeling in enkele

¹⁸ Vgl. Kocks (1996), Bloemhoff (2004), Ter Laan (1929), Reker (1998); zie ook de klanknotaties bij de betreffende lokale plaatsen in de klanktabel van het Westfälisches Wörterbuch 1969.

¹⁹ Vgl. Kloeke (1952). Volgens Kloekes Naschrift (blz.25) is de *doe*-vorm met uitzondering van Twente en de plaatsen Groenlo en Winterswijk in de laatste tijd bijna overal in Overijssel en Gelderland verloren gegaan. Zie ook Bloemhoff (2008b:101). MAND II (kaart 39) bevestigt Kloekes observatie.

²⁰ Vgl. Peters (1987:75); Lasch (1974:§ 419); Sarauw (1924:145-147); Van Loey (1980 I:§49a).

²¹ In het Gronings en het Oost-Fries is de eenheidspluralis die op *-(e)n*. Zie voor de bevindingen voor het Nedersaksisch Bloemhoff (2008b:102f). – Over de eenheidspluralis in het Gronings: Niebaum (2000), Niebaum (2007/2008: 21-23).

²² Vgl. Reker (2008b:168); Bloemhoff (2008b: 191); Bloemhoff/Kocks/Niebaum (2008:211); Bloemhoff-de Bruijn (2008:235); Nijen Twilhaar (2008:251); Schaars (2008:267); Taubken (1985:391-393); Nörrenberg (1969:144f).

²³ Vgl. Rakers/Entjes/Niebaum (1993:146ff.); Kloeke (1952a:114, 117); Wortmann (1970); Taubken (1985:288ff.); Bloemhoff (2009). – Deze korte monoftongen zijn in latere tijd terug-gemonoftonged uit eerdere brekingsdiftongen. In Bentheim en in Twente zijn incidenteel nog diftongen bewaard, die als relicten van een groter verspreidingsgebied van de Westfaalse breking te verklaren zijn.

gebieden ook gediftongeed, vgl. Sarauw 1921:139f.), terwijl in latere tijd daartegenover de uit de oude korte *a* in open lettergreep voortgekomen zogenaamde ‘toon-lange’ *ā* wat helderder gerealiseerd wordt [a:]. In het Noord-Nederduits (en in het Gronings) zijn beide klanken veelal in [ɔ:] samengevallen. Behalve in Westfalen worden beide klanken ook in (delen van) Drenthe en Overijssel van elkaar onderscheiden.²⁴ In onze tekst verschijnt de oud-lange *ā* steeds als <oo> (*loot* ‘(ik) laat’, *goon* ‘gaan’), en ook de toon-lange *ā* wordt meestal als een <oo> gerealiseerd (*dooge* ‘dagen’, *wooter* ‘water’), soms evenwel ook als <a> en <aa> (*baven* ‘boven’, *maaken* ‘maken’). Foerste neemt aan, dat de auteur van de *To hoope Kallinge* “aus einem ndl. Gebiet” afkomstig is, “wo *ā* mit dem zerdehnten *ā* zu einem hellen *a*-Laut zusammengefallen ist, d.h. (grob gesagt) Nord- und Südholland” (1941/1942:62). Deze conclusie komt ons niet zo dwingend voor. Tegen de achtergrond van de samenvallende klanken zou ook een schrijver uit het Oosten van Nederland denkbaar zijn. Afgaande op hedendaagse dialectkenmerken als de meervoudsuitgangen van het werkwoord en de vocaalverandering bij de verkleinwoordvorming, lijkt de omgeving van Enschede een aannemelijke herkomstplaats van de ons onbekende auteur. Het soms aangebrachte onderscheid tussen beide klanken zou dan als een bewuste ‘Westfalisering’ beschouwd kunnen worden.

3.4. Tot dusver hebben we vooral aandacht besteed aan opvallende kenmerken van onze tekst, die van belang waren met betrekking tot de vraag naar de relatie met het Westfaals. In de rest van deze bijdrage willen we binnen de geboden beperkingen van dit kader de taal van de *To hoope Kallinge* in heel algemene trekken in samenhang brengen met het Middelnederlands-Middelnederduitse taalcontinuüm zoals dat naar voren komt uit veel detailstudies op dit terrein.²⁵ De bedoelde studies analyseren de onderzochte teksten met name in het kader van de variabelenlinguïstiek. Een van de opvallendste tegenstellingen tussen Oost en West betreft de ontwikkeling van de westgerm. *a* voor *ld/lt*, die in deze positie al vroeg verdoft wordt tot *o* en met de oude *o* samenvalt.²⁶ Onze tekst wijst in dit opzicht in overgrote meerderheid naar een oostelijke, Nederduitse diagnose: *olt* ‘oud’, *kolde* ‘koud’, *wolde* ‘wou’; slechts eenmaal zien we *oude*. – Bij de ontwikkeling van de westgerm. *u* voor gedekte nasaal is in het Mnd. (met uitzondering van de westrand) de vocaal behouden gebleven, terwijl er in het Mnl. een verlaging plaatsvindt tot *o*.²⁷ In de tekst treffen we uitsluitend de westelijke vormen aan: *gesont* ‘gezond’, *onse* ‘onze’, *onoutspreklik* ‘onuitsprekelijk’. – De verlaging van *e > a* voor *r* + consonant komt in het Mnd. vanaf het begin van de 14^e eeuw op van noord naar zuid; het Westfaals neemt geen deel aan deze ontwikkeling en ook in het Mnl. is *-er-* bewaard gebleven.²⁸ In dit verband vormen

²⁴ Vgl. Taubken (1985:284-287). Zie ook Taubken (1995:382); Kloeke (1952b).

²⁵ Laatstelijk bv. Niebaum (2004); Niebaum (2007/2008).

²⁶ Vgl. Peters (1987:63f.); Lasch (1974:§ 93); Van Loey (1980 II:§§ VIII, 96, 102).

²⁷ Vgl. Peters (1987:64); Lasch (1974:§ 182); Van Loey (1980 II:§ 25a).

²⁸ Vgl. Peters (1987:65); Lasch (1974:§ 76); Van Loey (1980 II:§ 2).

de *a*-varianten dus een Nederduitse vernieuwing. In de *To hooupe Kallinge* bevinden zich: *waark* 'werk', *kaarmet* 'klaagt (imp.)'²⁹, *kaarken* 'kerk' net als *dardenmaal* naast *derdenmaal* '(voor de) derde keer' en *gaarne* naast *geerne* 'graag'. – Westgerm. *ā* wordt in het Mnd. in het geval van umlaut tot een open /ɛ:/-klank, de zgn. *ê*¹, in het Mnl. is umlaut niet aanwezig.³⁰ Diverse malen in onze tekst voorkomende vormen als *aensleege* 'aanslagen', *kweemet*, *kweemst* 'zou komen, zou jij komen' wijzen op oostelijke, Nederduitse samenhangen, net als een in verdere ontwikkeling gerond *keum* 'kwame' (< *keem*). – In het ons interesserende taalgebied is in de sfeer van het consonantisme alleen al taalhistorisch nauwelijks variatie te verwachten. Belangwekkend is hier vooral de ontwikkeling van de oude medeklinkercombinatie *ft*. Tot nu toe werd de overgang van *ft* > *cht* vooral binnen een Oud(neder)frankisch kader gezien, die zich vandaar wat in afzwakkende vorm naar noord en oost verplaatste.³¹ Onlangs heeft Hofstra zich opnieuw aan deze kwestie gezet. Hij acht het met het oog op het (Oud)Nederduits ook denkbaar dat deze verandering als een spontane, inheemse ontwikkeling gezien kan worden (2009:35). In onze tekst is deze klankverandering – die overigens in het Mnd. een zwaartepunt in Westfalen heeft (Hofstra 2009:30) en in zoverre door de auteur van onze tekst mogelijk als Westfaalse karakteristiek gezien en benut – nog niet overal doorgevoerd, vgl. bijvoorbeeld *after heer* 'achter ... aan' (maar *agter* 'achter'), *verkoft* 'verkocht' (maar *gekogt* 'gekocht'). – Uit de morfologische sector springt in de bedoelde tekst de oostelijke, Nederduitse vorm *heft* 'heeft' in het oog, de nl. variant zou *hevet*, *heeft* zijn.³² – Bij de werkwoorden is verder de vorm *koste* (*ik*) 'zou (ik) kunnen' opvallend. Foerste karakteriseert deze als "nicht westfälisch, aber außerhalb des Niederfränkischen auch in Teilen der Grafschaft Zutphen und Westgeldern verbreitet" (1941/1942:62). Deze nasaalloze vorm lijkt evenwel in het Middelnederlands sinds de 15e eeuw naast *const* algemeen gebruikelijk te zijn.³³ – Op het punt van de pronomina personalia zijn in de *To hooupe Kallinge* twee vormen interessant. De 2^e pers. sg. is hiervoor al aan de orde geweest (par. 3.3, noten 18 en 19). Voor de 3e pers. sg. m. nom. hebben we met de vorm *hi*, *hy* 'hij' een mnl. vorm, de mnd. tegenhanger zou *hê* zijn.³⁴ – De vormen van het bezittelijk voornaamwoord 'haar' of 'hun' zijn mnl. *ha(e)r(e)* en mnd. *êre*, sporadisch gerond tot *öre*.³⁵ Voor Oost-Nederland en het Duitse Oost-Friesland is de combinatie van een westelijke *h*-anlaut en een oostelijk vocalisme typerend, zo ook onze

²⁹ Eenmaal aangetroffen (op blz. 9) *gekerm* 'gekerm'; het lijkt hierbij te gaan om een drukfout, aangezien het woord in rijmpositie staat met *allarm* 'alarm'. Maar zie ook Reker (2008b:150), waar in deze context uitgegaan wordt van *ä*.

³⁰ Peters (1987:68f.); Lasch (1974:§ 55, 422 noot 1, 449); Van Loey (1980 II:§ 51d).

³¹ Vgl. Peters (1987:73); Schönfeld/Van Loey (1970:§ 83); Lasch (1974: §296); Van Loey (1980 II:§ 109d).

³² Vgl. Peters (1987:78); Lasch (1974:§ 3217, 439.1); Van Loey (1980 I:§ 49).

³³ Vgl. Van Loey (1980 I:§66).

³⁴ Vgl. Lasch (1974: §403 noot 5c); Van Loey (1980 I:§ 28).

³⁵ Vgl. Peters (1988:95); Lasch (1974:§ 404f.); Van Loey (1980 I:§ 28).

vormen *heur(e)(n)*. – Als demonstratief pronomen ‘deze’ is in onze regio mnd. *desse(r)* (met ronding *dösse(r)*), later ook *disse(r)* (gerond *düsse(r)*), en mnl. *dese(r)* te verwachten.³⁶ In de tekst staan bijvoorbeeld *disse*, *veurdessen* ‘tevore’. – Het ontkennend lidwoord wordt door de mnd. variant *neen* ‘geen’ vertegenwoordigd, de mnl. vergelijkbare vorm zou *(ne)g(h)een* zijn.³⁷ – Het ontkennende bijwoord ‘niet’ is op een enkele uitzondering na (*niet*, dat mnl. is) steeds de oostelijke, Nederduitse variant *nig(t)*.³⁸ – Ook bij het modale bijwoord ‘wel’ bevindt onze tekst zich op oostelijk standpunt; met *wael* beantwoordt het mnd. *wal*, dat overigens ook Noord-Westfaals is, mnl. zou *wel(e)* zijn.³⁹ – Het voorzetsel, respectievelijk voorvoegsel ‘op(-)’ luidt in de bron westelijk *op(-)*;⁴⁰ het aan het Mnd. beantwoordende *up* [Up] is niet aangetroffen. In aansluiting aan het Nederrijns en aan de Nederlandse dialecten bezit ook het zuidwesten van het Westfaals de vorm *op*.⁴¹ – Interessante varianten bezit het voegwoord ‘en’ met *onde*, *on*. Mnd. zou *unde* zijn, mnl. *en(de)*. Bij de betreffende bewijsplaatsen in de *To hoope Kallinge* krijgt men de indruk dat de auteur Nederduits-Westfaals wilde schrijven en nl. *ende* vermijden. In overeenstemming met de eerder behandelde verlaging bij *u* voor gedekte nasaal is hier dan niet *unde* maar *onde* ontstaan. Aansluiting bij de overeenkomstige Keulse vormen was natuurlijk ook denkbaar geweest. – Richting Keulen en Rijnland lijken ‘velariserings’-vormen te duiden van het type *n(d) > ng*, zoals *hing ond heer* ‘heen en weer’, *ingen*, *in gen* ‘in de’, *vangen* ‘van de’. – De laatste twee variabelen hebben betrekking op lexicale aspecten. Allereerst gaat het om de vormen voor het substantief ‘vriend, verwant’. Als mnd. hoofdvariant daarvan geldt *vrünt*, in het Westfaals en ook in het Gronings-Oost-Fries *vrent* en (hieruit gerond) *vrönt*. De gebruikelijke mnl. vorm is *vri(e)nt*.⁴² De afsluiting wordt gevormd door het woord *Kallinge*, dat letterlijk boven onze bijdrage staat. Het hoort bij het werkwoord *kallen* ‘spreken’, dat vooral voorkomt in het (Duitse) noordelijke Rijnland, met Keulen als centrum (vgl. König 2004:176). In het Westfaals treffen we het woord aan in het Bergische en West-Märkische en in het Westfaalse gedeelte van het gebied Essen.⁴³

3.5. Als we proberen, de talige bevindingen van onze bron samen te vatten, dan stellen we vast dat de onbekende samensteller van de tekst de actoren in zijn satire een ‘gewild’ Westfaals laat spreken. Dat is hem in verregaande mate gelukt, ook als een serie talige kenmerken erop wijst dat we hier met een schrijver te maken hebben, die – kennelijk om iets regionaals uit te drukken

³⁶ Vgl. Peters (1988:96); Lasch (1974:§§ 12, 407); Van Loey (1980 I:§ 33).

³⁷ Vgl. Peters (1988:103f.); Lasch (1974:§ 411); Van Loey (1980 I:§ 35).

³⁸ Vgl. Peters (1990:15); Lasch (1974:§ 357).

³⁹ Vgl. Peters (1990:14); Lasch (1974:§§ 12, 37).

⁴⁰ Vgl. Lasch (1974: §184).

⁴¹ Vgl. Taubken (1996:8f. en afb. 10).

⁴² Vgl. Peters 1988:80; Lasch 1974:§§ 8, 10 noot 2, 12, 15, 68.3, 101, 170, 180, 326.2; Van Loey 1980 II:§§ 11, 20, 71.

⁴³ Vgl. Woeste/Nörrenberg 1966:118.

– zijn eigen schrift probeert te ‘ver-Westfaalsen’ en beide tegenstrevers Westfaalse taaltrekjes in de mond legt, zonder dat deze in hun totaliteit leiden tot één bepaalde regio.

De schrijver is naar alle waarschijnlijkheid niet zoals Foerste (1941/1942:62) dacht, uit “Nord- und Südholland”, maar naar alle waarschijnlijkheid uit het Oosten van Nederland.

4. APPENDIX

Hieronder bezorgen we enkele bladzijden van onze tekst. Daarbij gaan we uit van versie 9876, de afwijkingen in de andere drukken worden in het tekstkritische apparaat aangegeven. Afwijkingen in de sfeer van hoofdletter of onderkast laten we evenzeer ongenoemd als variatie in de interpunctie. Zo nu en dan zijn de drukken niet eenvoudig leesbaar. Problemen zijn er in de sfeer van de tekens *u* en *n*, die vaak, allicht als gevolg van slijtage van de letters, moeilijk te onderscheiden zijn: soms lijken ze evenwel ook omgedraaid, b.v. *oonk* in plaats van *oouk* ‘ook’, *gausen* in plaats van *gansen* ‘ganzen’ (in rijmpositie met *hansen* ‘lieden’). Moeilijk leesbaar eveneens als gevolg van letterslijtage zijn de (combinaties van) neerhalingen, zoals die in *u*, *n*, *m* respectievelijk in *i* en *t* voorkomen. Soms verwisseld, respectievelijk vaak maar moeilijk te onderscheiden, zijn ook de ‘lange’ <f> voor <s> en <f>. Hier biedt de context nadere informatie. Ook de woordgrenzen zijn niet altijd helder herkenbaar. Geregeld komen ook samentrekkingen van woorden voor, b.v. *went* = *wen (h)et* ‘wanneer het’, *steyet* = *steyt (h)et* ‘staat het’. – Overigens volgen we de tekst getrouw naar de letter, niet naar het teken: <f> wordt in de uitgave door <s> weergegeven en ook de twee in de tekst voorkomende tekens voor <r> worden niet apart aangeduid.

[Titelpagina]

⁴⁴To hoope Kallinge

Manges den swarten Meyster, Onde sinen Knegt[,] *In den Darden Druk*. On allemool mislukt. To Adverte, Veur den Buken-hendler in de ViveSinnen.⁴⁵

[blz. 2]

Aen den Natuerlijk geboren⁴⁶ Krijgshelt

CHRISTOFFEL RINGKRAAG.

Toe eygening.⁴⁷

⁴⁴ 10315: *t'Samen-spraak, Ofte VVestphaelsche*

⁴⁵ 10315: *To ADTERTE, Veur den Bukenhendler in de Vive sinnen, den 18 Augusti, 1672,*

⁴⁶ 10315: *Natuerlick-geboren*

⁴⁷ 9876AB: *Toe-eygening*, 10315: *Toeyging*

*DEwijle het alsoo is Grootkonstigen Heer, dat alle hooge, veel begeerlijken gemoets verstanden, niet altijd even al eens sijn⁴⁸ gemoedigt: Maer menigmael door de veelvoudige en⁴⁹ ophoudelijke iverige⁵⁰ betragtingen⁵¹ der hoogwigtige voortreffelijke⁵² saken gescheften en handelingen der selver sware lasten en pakken⁵³ van sorgen en bekommeringen, niet het uyerlijke⁵⁴, maer (dat veel meer te beklagen is) de beslootene⁵⁵ binnenste noble partyen des hoofts drukken. Ende sulks voor den inwendigen gaven gevaerlijk is, indien sy haer niet alleenlijk somwijlen wat ontlasten, nemaer ook de sinnen **etwas** verlustigen.*

*Soo hebben wy, dit besorgende, en kennende den iver⁵⁶ van u hexelentie; ten hoogsten noodig geacht, als een medicinalen Recept, aen te raden, en dediceren desen **lappischen possen**. Ten eynde om u aendagtigheyt **das risum zu Movirn**. ende niet alleen daerom.*

*Maer ook dewijle het gewis **und aber gewis ist** / dat dit met aendagt leesende sult datelijk wel riecken wiens pasteye hier wort⁵⁷ ontdeekt⁵⁸ en (indien niet opentlijk, ten minsten innerlijk) bekenen **es ist keiner ders besser versteh⁵⁹ dan ich** / ende sult alsoo volkomen vernoeginge ontfangen.*

Daerentegen sullen wy wederom verwachten dat u hexelentie dit sult verdedigen tegen den onkundigen, uyt liefde tot der waerheyt.

Desen dienst, ende wat wy van dergelijken⁶⁰ meer liefs vermogen grootkonstigen hern blijven wy altijd bereyt te betoonen, ende ook nog meer, na dat de saken van u hexelentie haer sullen toedragen.

Actum Lunkhousen.

den 3. September in 't Jaer 1671.⁶¹

IVSTVS NIPETANG.

48 10315: *zijn*

49 10315: *en ontbreekt*

50 10315: *ijverige*

51 10315: *betrachtingen*

52 10315: *voortreffelijke*

53 10315: *packen*

54 10315: *uyterlijcke*

55 10315: *beslotene*

56 10315: *ijver*

57 10315: *wordt*

58 10315: *ontdekt*

59 9876AB: *versich*

60 10315: *diergelijken*

61 10315: *3. Sep. in 't Iaer 1672.*

[blz. 3]

To hoope Kallinge.

*Den Meyster komt bi nagte veur des Knegts bedde ont fraget.***Meyster.** Woe isset Knegt: ligget di de spillen in de as:**Knegt.** A⁶² loot mig rasten / ik sin nig waal to pas.**Meyster.** Woor mangleet di: in 't heuft / eft in de si'en:**Knegt.** Mi is soo kwellic / k'wol allemoole wol spi'en.**Meyster.** Loot mek en⁶³ mool seyn. mi dunket dou bist gesont.Fluk op: oeten⁶⁴ neste dou luusigen hont.

Ik hebbe met di to schaffen.

Gevet di los / one darentegen to blaffen.

Hy steyt oppe, ont morret.

Knegt. Ik aarem minsche. wo dit is ein bedruuft waarkDastou mi bi nagt bi ontide altiit ploogest / on drivest⁶⁵ so staark

Dat ik (as ander luude) minen nagtrast nig holden mag.

Wat wil dit nog geven⁶⁶ op minen⁶⁷ olden dag.

Misgunstou nu dat ik ligge: wo dit is to gekkelic

Ik heb door even / ein dink eseyn / dat looten soo schrekkelic.

T'was as wen der kweem ein Man veur mi stoon /

Den hadde sig mine kleider aengedoon.

On den Man had neenen heuf[t]⁶⁸ op siner nakken.Siin⁶⁹ Heuft stunt oppe daal / manges sinen hakken.On dat heuft / dat angesigte⁷⁰ / was eeven as het miin⁷¹.Pots klingen / woe verschra[k]⁷² ik van den heslikken schiin⁷³.62 9876B: *I*63 9876A, 9876B: *ein*64 10315: *outen*65 9876A, 9876B: *drievest*66 10315: *geeven*67 10315: *minnen*68 9876: *heufc*; 9876A, 9876B, 10315: *heuft*69 10315: *Sijn*70 10315: *aengesigte*71 10315: *mijn*72 9876: *verschraf*; 9876A, 9876B, 10315: *verschrak*73 10315: *schijn*

- Knegt.** Den angste sit mi [nog]⁷⁴ in alle minen leeden.
 On likewaal lootstou⁷⁵ mi nig met freeden
 Oppen bedde rasten. Wo dit is oouk slegt.
- Meyster.** Liete ik di met freeden rasten / ik deyde nig regt.
 Dou ontrast soo mannig minsche bi nag[t]⁷⁶ on bi dooge.
 T'is man ein geringes dat ik di oouk ein lutsken plooge.
 Des bedankest dinen eygen onrastigen kop.
 Wat hebstou (schinder) nou onterigt met al dinen dobbe dobbe dop:
 O knegt knegt / dou hebstet al wedder verkeervet.
- Knegt.** Woe Meyster: segstou mi nig allemoole. weervet:
 T'wilder op los goon / hoosti wat⁷⁷ tis⁷⁸ tiit⁷⁹.
 On moete ik van di nog heuren dat verwiit⁸⁰.
 Woe sal iket di dan maaken to passe:
 Soomele ik gelt in minen tasse /
 Dou segst. dat is aarmeluder⁸¹ sweet on bloet /
 Dou mekkest dat mannig minsche hunger liden moet.
 On sitte ik stille / dan komstou mi verveeren /
 On wilt mi bolde wat anders leeren.
 Wo tis⁸² nig anders / as wen ik van den duvel weerde gevuurt.

[blz. 4]

- Meyster.** Hebstou⁸³ ingeleum sine reknunge overstuurt
 Op wat vor'n wise dat sine penninge sint vervloogen⁸⁴:
 Hier trappet hi sine⁸⁵ Mutse met futen⁸⁶, ont⁸⁷ fluket:

- 74 toegevoeging 10315, ontbreekt 9876
 75 10315: *loot stou*
 76 9876, 9876A, 9876B: *nag*; 10315: *nagt*
 77 10315: *want*
 78 10315: *'t is*
 79 10315: *tijt*
 80 10315: *verwijt*
 81 10315: *armeluiden*
 82 10315: *'t is*
 83 10315: *Hebstu*
 84 10315: *vervlogen*
 85 9876B, 10315: *sijn*
 86 10315: *futten*
 87 10315: *ond*

- Knegt.** O hondert dousent kreesen / digt gestampede loogen
Tonnen vol deaf henkers sakkrement
Gans kragt wie hadde dat siin doogen ement.
Woopen / onverdolt. k'wil nig langer leven.
- Meyster.** Wat heft dine Mutse tegen di misdreeven:
- Knegt.** Sol ik mi niet mismuudigen⁸⁸: as⁸⁹ mi dat in den koppe scheyt
Mi dunkt al wat ik su mi t'onderste baven dreyt.
On dat mi de panne op minen⁹⁰ koppe wil beersten.
De heernen swelter mig af dat mi de tanden kneersten.
Dou darfster nig om lagghen / dat mag ik nig om miin⁹¹ bloet sien.
K'wol mek sulvest bolde wol wat daun dat nig solde goet siin⁹².
- Meyster.** Og helpe /de Man kriegt⁹³ kwooi⁹⁴ gedenken.
Man sint dit neenen seltsoomen renken.
Datstou soo bagerst / dou beuse Sarpent.
- Knegt.** Jo / de penninge sint vervloogen / samt volk / samt aensleege / samt
alle den⁹⁵ element /
As wense de duvel had weggevuurt. Hier su wi nou on kiiket⁹⁶ /
As wat vogelkens die no⁹⁷ den oule⁹⁸ geliiket.
Dou wettest nig woe dol dat ik nou to roode si.
- Meyster.** Door lidest dou schinder neenen sgoode⁹⁹ bi.
Loot ingeleume klagen / dat hi sinen gelde
In dine / on in des lunenbaergers name / soo onlukkig¹⁰⁰ oet telde¹⁰¹ /
Den komter kwelke bi tou / al wettet de lude nig.

88 10315: *mesmuudigen*

89 10315: *als*

90 10315: *minne*

91 10315: *mijn*

92 10315: *sien*

93 10315: *kriegt*

94 10315: *kwoole*

95 10315: *de*

96 10315: *kyket*

97 10315: *na*

98 10315: *aule*

99 10315: *sgode*

100 9876A: *ongelukkig*

101 10315: *outtelde*

Knegt. Og mine wonderboorlikke Meyster / wie verhude sig
 Dat alle onse aensleege soo¹⁰² solt loope[n]¹⁰³ to sgande:
 As¹⁰⁴ ik dit regte waal¹⁰⁵ averlegge in minen¹⁰⁶ verstande /
 Dan dunket mi / dat dit soo seltsoom on soo geklik is.
 Ik kant di nig seggen / t'is as went onoutspreklik is.
 As went ein dreum weer soo steytet mi to veuren.
 Of ikket seg / of ikket swieg / t'is met mi nig na beheuren /
 Ik hebber soo vulle op moolt / mimert¹⁰⁷ / on¹⁰⁸ fantasiert
 Dat al vast mine sinnen hier af sint¹⁰⁹ sgandeleziert.
 De lude sult mi nig meer soo prisen asse mi hebt gepresen¹¹⁰.
 Verkintse ik dan / t'sal minen sgolt nig¹¹¹ weesen.
 Bekieke ik nou den krieges instermenten mannegerley
 Ik heb hoost neen verstant meer dat ikse ondersgey.
 On to veuren was ik ein Man van soo groute praktike.
 Wat sal¹¹² de lude denke[n]¹¹³ dat ik no mig sulvest nig meer gelike.
 Sug do/ door komt mi wat aver / as wen ik weerde verdolt.
 O Meyster, Meyster / dat is dinen sgolt.
 Dou hast mig bedroogen / vervuurt / onde gelogen¹¹⁴.
 Dou hast mi slegten geselle in dinen dinste getoogen.
 [blz. 5]
 Deur dine loose woorde / sgalkheyt / onde list
 Nou kenne ik di to regte / wat vor'n Joncker dou bist.
 Nou disse aensleege sint vervloogen metten winde.
 Wo / ik¹¹⁵ hebbe gedoon assen onneusel kinde /

102 10315: *so*

103 9876, 9876A, 9876B: *loope*; 10315: *loopen*

104 10315: *Als*

105 10315: *wael*

106 10315: *minnen*

107 10315: *mimiert*

109 10315: *sien*

110 10315: *gepresen*

111 10315: *nigt*

112 10315: *salt*

113 9876, 9876A, 9876B: *denke*; 10315: *denken*

114 10315: *geloogen*

115 10315: *ick*

Jo dousentmool aarger / ik hebbe mi verkoft /
 Deur niks anders als dinen woort on beloft
 Tom liifeygen knegte, minen koppe / nakke / ond aarmen /
 Sgoaken ¹¹⁶/ vodde / balge / pense on daarmen /
 T'is alles diin eygen. ik heb nig een entsiges lit.
 Dou segst dat ik al den bru man ¹¹⁷ to leene besit.
 Wo is dit nig erbaarmelik onde spitig to heuren:
 Wee mi onlukkig geselle / dat ik to diner deuren
 Si innegekamen / in dit verdoemelikke nest.
 T'were mig aarmen blaut al vulle better ewest
 Biswilen honger to liden / onde freeten ¹¹⁸ dreuge braut.
 O Heer wat wil mi nog averkommen na minen daut.
 Ik si om dinentwillen van minen geleuven afgevallen /
 On heb mi nog oon des / soo narris looten bekallen
 Dastou mi hebt gedeupet in dinen eygenen namen.
 Ik aarme sundig minsge/ warto bin ik gekamen ¹¹⁹
 Dat ik mi hebbe vergoon soo veern.
 Koste ik mi bekeeren / ik deydet ¹²⁰ geern.
 Dan leede ik nig meer dissen gewalt on kragte /
 Op op / oeten bedde / on dat alle nagte.
 Soo taggestou / on bruustou mig / hing ond heer.
 Man ik (dine honts-jonge) geleuve di nig meer.
 Dou solst mi wol verkoopen / on darto innen sakke neyen.

[...]

¹¹⁶ 10315: *Sgokken*

¹¹⁷ *burman* ?

¹¹⁸ 10315: *fretten*

¹¹⁹ 10315: *bien*

¹²⁰ 10315: *deidet*

BIBLIOGRAFIE

- BESCH, W. (1965), Zur Erschließung früheren Sprachstandes aus schriftlichen Quellen. In: Maurer, F. (ed.), *Vorarbeiten und Studien zur Vertiefung der südwestdeutschen Sprachgeschichte*. Stuttgart, 104-130.
- BLOEMHOFF, H. (1994-2004), *Stellingwarfs Woordeboek*. 4 delen. Berkoop/Oldeberkoop.
- BLOEMHOFF, H. (2008a), Klank- en vormleer. In: Bloemhoff, H., van der Kooi, J., Niebaum, H., Reker, S. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, 65-112.
- BLOEMHOFF, H. (2008b), Stellingwerf. In: Bloemhoff, H., van der Kooi, J., Niebaum, H., Reker, S. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, 175-193.
- BLOEMHOFF, H. (2009), Der geographische Bereich der “westfälischen Brechung” in Overijssel und Umgebung. In: Lenz, A.N., Gooskens, Ch., Reker, S. (eds.), *Low Saxon Dialects across Borders – Niedersächsische Dialekte über Grenzen hinweg* (Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beiheft 138). Stuttgart, 149-177.
- BLOEMHOFF, H., KOCKS, G., NIEBAUM, H. (2008), Drenthe. In: Bloemhoff, H., van der Kooi, J., Niebaum, H., Reker, S. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, 194-220.
- BLOEMHOFF-DE BRUIJN, PH. (2008), West-Overijssel. In: Bloemhoff, H., van der Kooi, J., Niebaum, H., Reker, S. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, 221-239.
- BOELES, W.B.S. (1872/1873), De dichtvreugde over het Ontzet van Groningen (...). In: *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde, inzonderheid van de Provincie Groningen*, deel IX (1872) 283 evv., deel X (1873) 297 evv.
- FOERSTE, W. (1941/1942), Das Niederdeutsche in der politischen Propaganda des 17. und 18. Jahrhunderts. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 67/68, 22-78.
- FOERSTE, W. (1957), Geschichte der niederdeutschen Mundarten. In: Stammler, W. (ed.), *Deutsche Philologie im Aufriß*. 2. Auflage. Berlin. Band 1, 1729-1898.
- FRINGS, TH. (1955), Zur Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache. In: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Halle) 76, 402-534.
- HOFSTRA, T. (2009), Zu ft > ht im (Alt)Niederdeutschen und in Nachbarsprachen. In: Lenz, A.N., Gooskens, Ch., Reker, S. (eds.), *Low Saxon Dialects across Borders – Niedersächsische Dialekte über Grenzen hinweg* (Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beiheft 138). Stuttgart, 27-37.
- JELLINGHAUS, H. (1880), *Niederdeutsche Bauernkomödien des 17. Jahrhunderts* (Stuttgarter Litterarischer Verein, 147). Tübingen.
- KLOEKE, G.G. (1952), Dialektgeografische onderzoekingen. De aanspreekvormen in onze Noordoostelijke provincien. In: Kloeke, G.G., *Verzamelde opstellen* (Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid). Assen, 1-28. [Eerst in: *TNTL* 39, 238-273]
- KLOEKE, G.G. (1952a), De taal van Overijssel. In: Kloeke, G.G., *Verzamelde opstellen* (Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid). Assen, 97-120. [Eerst in: Engelen, G.A.J. van, e.a. (eds.) (1931), *Overijssel*. Deventer, 820-851].

- KLOEKE, G.G. (1952b), De Noordnederlandse tegenstelling west-oost-zuid weerspiegeld in de *a*-woorden. Een dialectgeografische excursie om de Zuiderzee. In: Kloeke, G.G., *Verzamelde opstellen* (Taalkundige bijdragen van Noord en Zuid). Assen, 185-215 [Eerst in: *De Nieuwe Taalgids* 27 (1933) 241-256, 28 (1934) 64-85].
- KNUTTEL, W.P.C. (1895), *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. 2^e deel, 2^e stuk. 's-Gravenhage.
- KOCKS, G.H. (1996/1997), *Woordenboek van de Drentse dialecten*. Assen.
- KÖNIG, W. (2004¹⁴), *dtv-Atlas Deutsche Sprache*. Mit 155 Abbildungsseiten in Farbe. Grafiker H.-J. Paul. München.
- LANGEMEYER, G. (1972), De spotprenten op Christoph Bernhard van Galen. In: Westers, A. (red.), *Groningen constant. Groningen-Munster 1672*. Groningen, 89-103.
- LASCH, A. (1974): *Mittelniederdeutsche Grammatik*. 2., unveränderte Auflage (Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte, A 9). Tübingen. [1. opl. Halle 1914].
- LASCH, A. (1979), Die Mundart in den nordniedersächsischen Zwischenspielen des 17. Jahrhunderts. In: Lasch, A., *Ausgewählte Schriften zur niederdeutschen Philologie*. Ed. von R. Peters und T. Sodmann. Neumünster, 360-412. [Eerst in: *Aufsätze zur Sprach- und Literatur-Geschichte*. Wilhelm Braune zum 20. Februar 1920. Dortmund, 299-351].
- MAND (2008), *Morfologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel II. Door T. Goeman, M. van Oostendorp, P. van Reenen e.a., Amsterdam.
- MATTHEIER, K.J. (1981/82), Das Rechnungsbuch der Elisabeth Horns. Sprach- und kulturgeschichtliche Bemerkungen zu einem Kölner Gebrauchstext des späten 16. Jahrhunderts. In: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 26/27, 31-55.
- NIEBAUM, H. (1980), Westniederdeutsch. In: Althaus, H.P., Henne, H., Wiegand, H.E. (ed.), *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. 2. vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Tübingen, 458-464.
- NIEBAUM, H. (1983), Zur Formengeographie. In: Goossens, J. (ed.), *Niederdeutsch. Sprache und Literatur. Eine Einführung*. Band 1: Sprache. 2., verb. Aufl. Neumünster, 158-174. [1973].
- NIEBAUM, H. (1988), Udincks dagboek en zijn taalgebruik. In: Niebaum, H., Veldman, F. (red.), *Tot tijdsverdrif in ballingschap (1663-1665). Dagboek van Gerard Udinck. Een Groninger gildeleider uit Westfalen*. Groningen, S. XXVI-XLVII.
- NIEBAUM, H. (2000), Zum Einheitsplural im Groningischen. In: *Niederdeutsches Korrespondenzblatt* 107, 34-38.
- NIEBAUM, H. (2004), Zur Sprache des Groninger Stadtbuchs. In: Lehmborg, M., *Sprache, Sprechen, Sprichwörter. Festschrift für Dieter Stellmacher zum 65. Geburtstag* (Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik, Beiheft 126). Stuttgart, 389-404.
- NIEBAUM, H. (2007/2008), Aspekte der Groninger Urkundensprache. In: *Niederdeutsches Wort* 47/48, 17-32; met verwijzingen naar ouder onderzoek.
- NIJEN TWILHAAR, J. (2008): Oost-Overijssel. In: Bloemhoff, H., van der Kooi, J., Niebaum, H., Reker, S. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, 240-255.

- NÖRRENBURG, E. (1969), Die Grenzen der westfälischen Mundart. In: Schepper, R. (ed.), Erich Nörrenberg, *Zur niederdeutschen Philologie. Eine Sammlung verstreut veröffentlichter Forschungen*. Münster, 137-152 [Eerder in: *Westfälische Forschungen* 7 (1953/1954), 114-129.
- PENZL, H. (1971), *Lautsystem und Lautwandel in den althochdeutschen Dialekten*. München.
- PETERS, R. (1980), Variation und Tradition. Kleinwörter im *Nomenclator latinossaxonicus* des Nathan Chytraeus. In: *Niederdeutsches Wort* 20, 147-177.
- PETERS, R. (1987/1988/1990), Katalog sprachlicher Merkmale zur variablenlinguistischen Erforschung des Mittelniederdeutschen. Teil I – III. In: *Niederdeutsches Wort* 27, 61-93; 28, 75-106; 30, 1-17.
- RAKERS, A., ENTJES, H., NIEBAUM, H. (1993), Arnold Rakers, *Mundartatlas der alten Grafschaft Bentheim*, herausgegeben, bearbeitet und auf der Basis des Rakersschen Forschungsansatzes kommentiert von H. Entjes und H. Niebaum (Emsland/Bentheim. Beiträge zur Geschichte, 9). Sögel.
- REKER, S. (1998), *Zakwoordenboek Gronings – Nederlands, Nederlands – Gronings*. Veendam.
- REKER, S. (2008a), Groningen. In: Bloemhoff, H., van der Kooi, J., Niebaum, H., Reker, S. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, 157-174.
- REKER, S. (2008b), Concerning Spelling and Pronunciation in Groningen: Evidence from Eighteenth-Century Inventories. In: Dekker, K., MacDonald, A., Niebaum, H. (eds.), *Northern Voices. Essays on Old Germanic and Related Topics, Offered to Professor Tette Hofstra* (Mediaevalia Groningana New Series, 11). Leuven/Paris/Dudley, MA, 149-163.
- RETTLER, A. (1949), *Niederdeutsche Literatur im Zeitalter des Barock* (Schriften der Volkskundlichen Kommission im Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volkskunde, Heft 8). Münster.
- SARAUW, CHR. (1921), *Niederdeutsche Forschungen I: Vergleichende Lautlehre der niederdeutschen Mundarten im Stammlande* (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser V,1). København.
- SARAUW, CHR. (1924), *Niederdeutsche Forschungen II. Die Flexionen der mittelniederdeutschen Sprache*. (Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filologiske Meddelelser X,1). København.
- SCHAARS, L. (2008), De Achterhoek. In: Bloemhoff, H., van der Kooi, J., Niebaum, H., Reker, S. (red.), *Handboek Nedersaksische Taal- en Letterkunde*. Assen, 256-269.
- SCHÖNFELD, M., LOEY, A. VAN (1970), *Schönfeld's Historische Grammatica van het Nederlands. Klankleer, vormleer, woordvorming*. Achtste druk van A. van Loey. Zutphen.
- TAUBKEN, H. (1985), Die Mundarten der Kreise Emsland und Grafschaft Bentheim. Teil 1: Zur Laut- und Formengeographie. In: *Emsland/Bentheim. Beiträge zur neueren Geschichte*. Band 1. Sögel, 271-420.
- TAUBKEN, H. (1995), Altlang und tonlang a-Laute im Hümmlingischen. In: Cajot, J., Kremer, L., Niebaum, H. (eds.), *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag* (Niederlande-Studien, 16/1,2). Münster/Hamburg, 375-384.
- TAUBKEN, H. (1996), Zur Lautgeographie des Westfälischen. In: *Begleittext zum Doppelblatt Niederdeutsche Mundarten aus dem Themenbereich V: Kultur und Bildung* (Geographisch-landeskundlicher Atlas von Westfalen, Lieferung 8, Doppelblatt 1). Münster.
- TER LAAN, K. (1929), *Nieuw Groninger Woordenboek*. Groningen / Den Haag.
- TÜCKING, K. (1865), *Geschichte des Stifts Münster unter Christoph Bernard von Galen*. Münster.

- VAN LOEY, A. (1980), *Middelnederlandse spraakkunst*. Deel I: *Vormleer*. Deel II: *Klankleer*. Groningen.
- WEBER, U. (2008), Sprachunvermögen oder Sprachspiel? Betrachtungen zu plattdeutschen Komödien aus dem 17. Jahrhundert. In: *Niederdeutsches Jahrbuch* 131, 19-49.
- WESTFÄLISCHES WÖRTERBUCH (1969), *Westfälisches Wörterbuch. Beiband. Einführung – Abkürzungen – Anlage der Artikel – Lauttabelle – Übersichtskarten*. Bearbeitet von F. Wortmann. Neumünster.
- WNT (1882-2001) = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 32 delen. 's-Gravenhage/Leiden.
- WOESTE, F./NÖRRENBURG, E. (1966), *Wörterbuch der westfälischen Mundart von F. Woeste*. Im Auftrage des Westfälischen Heimatbundes neu bearb. und hrsg. von E. Nörrenberg. Neudruck der Ausgabe von 1930. Wiesbaden.
- WORTMANN, F. (1960), Zur Geschichte der langen *ê*- und *ô*-Laute in Niederdeutschland, besonders in Westfalen. In: *Münstersche Beiträge zur niederdeutschen Philologie* (Niederdeutsche Studien, 6). Köln/Graz, 1- 23.
- WORTMANN, F. (1970), Zur Geschichte der kurzen Vokale in offener Silbe. In: Hofmann, D. (ed.), *Gedenkschrift für William Foerste*. Köln/Wien, 327-353.